

ARROWART

Әлеуметтік-саяси өзгерістер жолы



Раушанбек ӘБСАТТАРОВ,
Қазақстан Республикасы Ұлттық ғылым
академиясының корреспондент-мүшесі
Ғалымжан ӘБСАТТАРОВ,
саясаттану ғылымдарының кандидаты

Әлеуметтік-саяси өзгерістер және әлеуметтік-саяси даму – қоғамдық ғылымының маңызды да қажетті тақырыбы. Қоғамтанудың бұл тақырыбының өзектілігі мен маңыздылығын қазіргі кезде бүкіл әлемді қамтыған нақты әлеуметтік-саяси өзгерістер анықтап отыр.

Әлеуметтік-саяси өзгерістер деген не? Кең мағынада әлеуметтік-саяси өзгерістер деп әлеуметтік-саяси объектінің бір күйден екінші күйге өтуі, қоғамның әлеуметтік-саяси құрылымындағы, оның институттарындағы кез келген модификация, адамдардың қоғам жөніндегі пайымдаулары түсіндіріледі. Тар әрі дәл мағынада «әлеуметтік-саяси өзгерістер» термині білгілі бір уақыт аралығында тұтас жүйе ретіндегі қоғамда, оның әлеуметтік-саяси құрылымында, әлеуметтік-саяси қауымдастықтарда, топтарда, институттарда, ұйымдарда, жекелеген тұлғалардың әлеуметтік, саяси мәртебелері мен рөлдерінде, олардың өзара және қоғамның кез келген құрылымы компоненттерінің өзара әрекеттерінде жүретін көптеген түрлі өзгерістерді білдіреді. Сонымен, әлеуметтік-саяси өзгерістер – бұл әлеуметтік-саяси

қатынастар болатын кез келген модификация екенін айтуымыз керек. Демек, әлеуметтік-саяси өзгерістер – бұл уақыт өте әлеуметтік-саяси құбылыстардың, элементтердің, құрылымдардың, байланыстардың бір күйден басқасына өтуі. Әлеуметтік-саяси өзгерістердің мәнін терең түсіну үшін әлеуметтік-саяси өзгерістер моделдерін қарастыру қажет. Әлеуметтік-саяси өзгерістерді зерттеген қоғамдық ғылымдардың барлық теоретиктерінің ортақ сенімі мұндай өзгерістердің қалай болса солай, еркін болмайтындығына, қайсыбір дәрежеде қандай да бір заңдылықтарға бағынатынына саяды. Басқаша айтқанда, әлеуметтік-саяси өзгерістердің қандай да бір тұрақты құрылымдары немесе модельдері бар. Әлеуметтік-саяси ой тарихында мұндай модельдердің үш түрі ұсынылды: төмен түсетін сызық бойынша биіктен төмен құлдырау қозғалысы; тұйық шеңбер бойынша – циклдік қозғалыс; төменнен жоғарыға қарай – прогрестік қозғалыс. Әртүрлі комбинацияда осы үш вариант әлеуметтік-саяси өзгерістер теорияларының бәрінде де кездеседі. Алайда қазіргі теорияларға нормативтік тән емес, басқаша айтқанда, дамуды бағаламайды, сондықтан қоғамның құлдырау немесе прогресс ретіндегі қайсыбір күйін ешқашан да анықтамайды. Мұндай бағалар тек эмпирикалық бақылаулардан ғана шығып қоймауы керек. Мұндай жағдайда дамудың циклдік және бір бағыттық екі схемасының барлығы туралы айтылуы қажет. Бір бағытты даму әдетте кумулятивті болады: ол бірдеменің өсуі немесе жинақталуы ретінде – халықтың тығыздығы, ұйымның деңгейі, өндірістің көлемі сияқтыларды түсіндіреді. Алайда оның бағыты төмен түсудің немесе өрлеу мен құлдыраудың үйлесімі болуы мүмкін. Өзгерістің соңғы типін америка антропологі К. Гирц «инволюция» деп атаған. Ол кейбір аграрлық қоғамдарда кездеседі, өйткені олар да адамдар санының прогрессиялық артуы жан басына шаққандағы әл-ауқаттың дәл сондай прогрессиялық төмендеуімен үйлеседі. Салалық (линейлік) өзгеріс бір бағытты өзгеріс үдерісінің қарапайым типі, өйткені онда жүріп жатқан өзгерістердің көлемі кез келген уақытта да тұрақты болып табылады. Соңғы жылдардағы ғылыми әдебиеттерде циклдік әлеуметтік-саяси өзгерістерге көп көңіл бөлінуде. Бұл – әлеуметтік-саяси өзгерістердің күрделі моделі, себебі ол өзіне эволюциялық және революциялық өзгерістерді, өрлеу және құлдырау үдерістерін қосқан. Сонымен бірге біздер циклдік өзгерістер туралы айтқанда қандай да бір өзгерістің жеке әктері туралы сөз етпейміз, жиынтығы циклді құрайтын белгілі бірқатар өзгерістерді әңгіме етеміз. Циклдар деп қайсыбір уақыт аралығында айналымды құрайтын белгілі бір құбылыстардың, үдерістердің жиынтығын айтады. Циклдің соңғы нүктесі алғашқысын қайталайды, бірақ оны басқа жағдайларда немесе басқа деңгейде қайталайды. Циклдік әлеуметтік-саяси өзгерістер жыл мерзіміне сәйкес жүреді («ауыл шаруашылығы жұмыстарының маусымдық сипаты»), бірақ ол бірнеше жылды (мысалы, экономикалық дағдарыс себепші болған

өзгерістер) және бірнеше жүзжылдықты (мәдениет типтері) қамтуы мүмкін. Әртүрлі бағыттағы қоғамтанушылар көптеген әлеуметтік-саяси институттардың, қауымдастықтардың, таптардың және тұтас қоғамдардың циклдік схемасы бойынша – пайда болу, өсу, гүлдену, дағдарысқа ұшырауы және солу, мұрагер болатын жаңа құбылыстың пайда болуы, олардың қарсылас болуы, тіптен бір мезгілде мұрагер – қарсылас болуы, өзгеруі фактілерін белгіледі. Мұндай өзгеріс схемасына қоғамдағы көптеген әлеуметтік, экономикалық, саяси, рухани құрылымдар бейім. Циклдік әлеуметтік-саяси өзгеріске ерекше күрделі қоғамдағы әртүрлі құрылымдар, құбылыстар мен үдерістердің циклдарының біржылдың және одан да аз уақыттың шеңберіне сиятын маусымдықтан бастап көпжылдыққа дейінгі әртүрлі өзгерістер жатады. Тарихтың қазіргі әрбір сәтінде біз дамудың әртүрлі сатысында орналасқан әлеуметтік-саяси құрылымдардың, құбылыстардың, үдерістің бір мезгілде қатар өмір сүруін көріп отырмыз. Осымен олардың арасындағы өзара әрекеттің, өзара сәйкессіздіктің және жанжалдың сипаты айтарлықтай дәрежеде анықталады.

Әлеуметтік-саяси өзгерістердің циклдық сипатына адамдар ұрпақтарының ауысуы айқын мысал бола алады. Әрбір ұрпақ дүниеге келеді, әлеуметтік-саяси пісіп-жетілу кезеңінен өтеді (әлеуметтену, саясаттену), одан кейін белсенді қызмет істеу кезеңі келеді, одан әрі қарттық кезең және тіршілік циклының табиғи аяқталуы тұр. Әрбір ұрпақ ерекше әлеуметтік, саяси жағдайларда қалыптасады, бірақ олар бұрынғыға ұқсамайды және өмірге, ақиқатқа, саясатқа, экономикаға, мәдениетке, әлеуметтік-саяси өмірде бұрын болмаған өздерінің жаңалығын әкеледі, сөйтіп ол көптеген әлеуметтік-саяси өзгерістерді жүзеге асырады. Ұрпақтардың әлеуметтік-саяси өзгерістер үдерісіне қосатын үлесі әртүрлі болады, бірақ олардың әрқайсысының үлес қосатыны сөзсіз.

Осы ұрпақ өкілдерінің дүниеге келуі мен өмірден өтуінің арасындағы уақыттың орташа аралығы өмірдің орташа ұзақтығын құрайды. Бұл – өмір деңгейінің және әлеуметтік-саяси өзгерістер қарқынының көрсеткіші, ол тарих барысында, әсіресе, соңғы жүзжылдықта айтарлықтай өзгерді. Мысалы, XIX ғ. соңында өмірдің орташа ұзақтығы 35-40 жастан аспады, ол кезде де 80-100 жасаған қарттар кездескен. Дамыған елдерде өмірдің қазіргі орташа ұзақтығы 70 жасқа дейін және одан да жоғарыға көтерілді. Осы уақыт аралығын осы жағдайдағы ұрпақтардың толық циклі деп санауға болады.

Сонымен қатар, шағын циклдарда да, ең алдымен сол ұрпақтың белсенді еңбек істеген кезеңін бөліп көрсетуге болады. Қазіргі жағдайда бұл орта есеппен 40 жыл, (20 жаста еңбек жолын бастағаннан 61-63 жаста зейнеткерлікке жеткенге дейін). Егер де толық цикл халықтың толықтай жаңаруын, ұрпақтардың физикалық ауысуын білдірсе, онда шағын цикл қоғамның тіршілік әрекетіндегі ұрпақтың ауысуын

білдіреді. Барлық әлеуметтік-саяси өзгерістерді қарастырған кезде қоғамдағы ұрпақ ауысуын циклдық сипатта абстракциялауға болмайды. Ұрпақтар сабақтастығы, біріншіден, циклдық сипатта жүреді, екіншіден, басқа әлеуметтік-саяси өзгерістерге циклдік сипат береді және әлеуметтік-саяси дамудың жалпы қарқынына белгілі бір деңгейде ықпал етеді. Бұл жерде үш мөлшердің арасындағы қатынастың: адамдар ұрпақтарының толық және шағын циклдарының (оларда затқа айналған білімнің) принциптік маңызы бар.

Өмір ұзақтығының артуы, яғни ұрпақтардың толық циклының ұзақтығының өсуі әлеуметтік-саяси өзгерістер қарқынының баяулауына әкелуге тиісті еді. Алайда біздер соңғы 200-300 жылда кері картинаны байқаймыз, яғни қоғамдық даму қарқынының жеделдегенін көріп отырмыз. Адамдар ұрпақтары туралы айтумен қатар, білім ұрпақтары жөнінде де, машина ұрпақтары туралы да (компьютерлер, ұшақтар және т.б) айтуға болады. Нақты өмірде біздер техниканың ескі және жаңа ұрпақтарын айыруға ұмтыламыз. Техниканың жаңа ұрпағы дегенде тозған немесе моральдық ескірген құрал-жабдықтарды жай ғана алмастыру, жөндеу және жеңіл-желпі жетілдірілгенін түсінбеуіміз керек. Әлеуметтанулық-саяси әдебиеттерде жаңа ұрпаққа кем дегенде бір, көбінесе бірнеше қатынастарда, түптеп келгенде өзінің тиімділігі бойынша бұрынғыдан екі есе артықшылығы бар жетілген еңбек құралдарын, механизмдерді жатқызады. Өткен ғасырларда машина ұрпақтары өте баяу алмасты: адамдардың бірнеше ұрпағы бір ұрпақты техникада жұмыс істеді, бұл әсіресе, ауылшаруашылығы өндірісіне тән болды. XVIII-XIX ғғ. өнеркәсіп төңкерісінен кейін техника ұрпағының ауысу қарқыны артты және ол адамдар ұрпағының ауысуымен салыстыратындай дәрежеге жетті. XX ғ. ортасында ғылыми-техникалық революция осы ұрпақтардың өзара қатынастарына сапалы өзгерістер енгізді: енді Э. А. Арабоғлы атап көрсеткеніндей, техниканың жаңа ұрпақтарының ауысу қарқыны қызметкерлер ұрпақтарының ауысуын басып озды. Мысалы, адамдар ұрпақтарының шағын циклы шеңберінде алдыңғы қатарлы өндіріс салаларында техниканың бірнеше ұрпағының ауысуы жүрді. XX жүзжылдықтың ортасында, яғни шамамен елу жылдың ішінде электроникада, қоғамдық өмірдің барлық саласында кеңінен енгізіліп отырған компьютерлердің бес ұрпағы ауысты. Техниканы жаңалау үдерісі білімнің ескіру және жаңалаудың қажеттігі үдерісімен тығыз байланысты болуда. Бұл жерде затқа, яғни техникаға, машиналарға айналған білімді және «тірі» білімді, яғни қызметкерлердің бойына сіңген, олардың біліктілігін, компетенттігін (разрядтары, ғылыми дәрежелері бойынша) білдіретін білімді айыра білу керек.

Жоғарыда келтірілген интервалмен анықталған білімнің ескіру қарқыны қызметкерлердің біліктілігін тұрақты, жүйелі түрде жаңалаудың қажеттігін талап етеді. Э. А. Арабоғлының пікірі бойынша,

қайсыбір мамандыққа қажетті білім көлемін екі есеге арттыру 12 жылдық интервалмен жүретін болса, онда 23 жасында жоғары оқу орнынан кейін жұмысқа кірген адамның 35 жасында білімнің тек жартысы ғана қалады, осы салада білікті маман қызметін атқаруға қажетті 47 жасында – ширегі, ал 59 жасында білімінің сегізден бір бөлігі қалады екен. Міне, сондықтан ғылым мен техниканың барлық деңгейлері мен салаларында мамандардың біліктілігін тұрақты, жүйелі түрде арттырудың қажеттігі туралы мәселе өткір болып тұр. «Жұмыс істейтін» білім және «жұмыс істейтін» машина циклдары жұмыс атқаратын адамдар ұрпақтарына өз талаптарын қояды.

Осылайша қазіргі қоғамды өткен жүзжылдықтағы қоғаммен салыстырғанда (басқа ғасырлар туралы айтпағанның өзінде) машина, техника және технология ұрпақтарының ауысуы жеделдейді, бірақ адамдар ұрпақтарының физикалық ауысу үдерісі баяулайды. Алайда, сонымен қатар қызметкерлердің кәсіби біліктілігінің деңгейін жаңалаудың жеделдеу үдерісі байқалады. Бұл көрсеткіштердің жиынтығы қоғамның ғылыми-техникалық және әлеуметтік-саяси прогресінің қарқынын анықтайды. Бірнеше ондаған жылдарға созылған үлкен уақыт аралығындағы әлеуметтік-саяси өзгерістердің циклдық сипаты қоғамдық ғылымдар саласындағы көптеген мамандардың назарын өзіне ерекше аудартып отыр. Экономистердің, әлеуметтанушылардың, философтардың және саясаттанушылардың арасында үлкен циклдар немесе ұзын толқындар деп аталған теориялар айтарлықтай кең тараған.

Көпшілікке кеңінен танымал Ресей экономисі Н.Д.Кондратьев циклдық өзгерістерді зерттеуге маңызды үлес қосты. Ол экономикалық дамуда ұзын циклдардың болатындығын дәлелдеді, олардың барысында көптеген экономикалық көрсеткіштердің шығу фазасынан бастап басылу фазасына дейінгі динамикасы өзгереді және де осы циклдардың дамуы үдерісіндегі өндіргіш күштердің секірмелі өзгерістері және соларға сай экономикалық қатынастар барлық әлеуметтік-саяси құрылымдардағы ұқсас өзгерістермен өзара байланысқан. Кондратьев зерттеген үлкен циклдың бірінші көтерілу толқыны қоғамдық шаруашылық өмірінің негізгі жағдайларындағы, XVIII ғ. соңы – XIX ғ. басындағы өнеркәсіп революциясының қызу жүріп жатқан кезіндегі айтарлықтай өзгерістерден басталды, бұл кезде ірі техникалық өнертабыстар іске асты, өндірістің жаңа салалары құрылды, ал осы циклдық өзгерістердің өзі ірі әлеуметтік-саяси күйзелістермен – Ұлы Француз революциясы, Наполеон соғыстары және т.б. революциялармен және соғыстармен қабаттаса жүрді.

Тарихи тәжірибе көрсеткендей, экономикалық, әлеуметтік-саяси дамудың үлкен циклдарының бетбұрыс нәтижелеріне оңды әсер ететін жалпы еуропалық, тіпті әлемдік-саяси ауқымдағы ірі оқиғалар болады. Мысалы, циклдық өзгерістердің бірінші ұзын толқынының минимум

және максимум шегінде (1780-1820 жж) Ұлы француз революциясы және Наполеон соғыстары, Ресейдің Түркиямен соғысы, Польшаны екінші және үшінші бөліске салу жүрді. Циклдық өзгерістердің екінші ұзын толқыны кезеңінде (1842-1870 жж) Еуропаның бірқатар елдерінде буржуазиялық революциялар, Франция-Германия соғысы өтті және Париж коммунасы орнады. Үшінші ұзын толқын кезеңінде (1890-1920 жж) орыс-жапон соғысы, Бірінші дүниежүзілік соғыс, Қазан революциясы болды. Төртінші ұзын толқынның (1930-1970 жж) ең ірі күйзелісі – Екінші дүниежүзілік соғыс пен дамыған батыс елдеріндегі солшыл радикалды қозғалыстың шыңына шығуы болды. Циклдық өзгерістердің бесінші ұзын толқынының (1990 жылдан – шамамен 2030 жылға дейін) өрістеуінің бас кезіндегі Кеңес Одағының ыдырауы, дүниежүзілік социалистік жүйенің күйреуі бүкіл әлемді тітіретті және бұл кезеңде бізді қандай ірі әлеуметтік-саяси күйзелістер күтіп тұрғанын айту қиын.

Әлеуметтік-саяси өзгерістер сонымен қатар, эндогенді (өзгерудегі қоғамның ішкі табиғаты немесе құрылымы себепші болған) және экзогенді (сыртқы себептер туындатқан) модельдерге топтасады. Капитализмнің жедел дамуы және М. Вебер түсіндірген протестантизмнің этикалық идеяларының ықпалымен бастапқы капиталдың қалыптасуы экзогендік өзгерістің мысалы бола алады. Эндогенді үдерістер бастауын өзгерудегі қоғам құрылымынан алады. Олардың кейбіреулері оның трансформациялануына әкелсе, кейбіреулері керісінше, оның сақталуы мен нығайуына қол жеткізеді. Бірінші жағдайда әңгіме эволюциялық және революциялық үдерістер жөнінде болса, екіншісінде әлеуметтік, саяси ұдайы өндірудің жай, қарапайым үдерістері туралы айтылып отыр. Эволюциялық үдерістер жүйенің өз өмір сүру заңдарының модификациясын қолданған кезде жүреді. Мұндай үдерістерге ғылыми білімнің дамуы немесе еңбек бөлінісінің дамуы мысал бола алады. Қоғамда әлеуметтік-саяси өзгерістердің моделі ретінде әлеуметтік-саяси прогресс және регресс болады. Әлеуметтік-саяси прогресс деп әлеуметтік-саяси жүйе дамуының төменгі деңгейден оның жоғарғы деңгейіне немесе аса күрделі ұйымдық құрылымды және аса тиімді функцияларды иеленген жаңа, барынша жетілген әлеуметтік-саяси жүйеге өтуді іске асыруға бағытталған өзгерістер түсіндіріледі.

Қоғамдағы прогрессивті өзгерістердің пайда болуы адамзаттың өркениетке дейінгі, архаикалық даму сатысынан 9-10 мың жыл бұрын орнаған өркениетті дәуірге өтуінен сөзсіз көрініс тапты. Бұл өзгерістер қоғамның аграрлық-қолөнерлік типінен (бұдан шамамен 250-300 жыл бұрын жүзеге асқан), оның индустриалдық типіне өтуде соншалықты прогрессивті болды. XVIII ғ. соңы – XIX ғ. басындағы өнеркәсіптік революция осы өтудің негізгі формасына айналған еді. Осы прогрессивті үдерістер туындатқан әлеуметтік-саяси өзгерістер өте ауқымды болды.

Жер жыртудың орнына келген өнеркәсіп экономиканың, әлеуметтік-саяси өмірдің, саясаттың және мәдениеттің негізіне айналды. Монархтардың қатал авторитарлық билігінің орнына парламенттердің және президенттердің демократиялық (немесе жалған демократия) билігі келді. Феодалдық ақсүйектердің орнына буржуазия әлеуметтік-саяси құрылымдағы үстемдікті иеленді. Бұрынғы білімсіз халықтың көпшілігін білімді адамдар алмастырды, этностардың феодалдық бытыраңқылығының орнына олардың ықпалдасуының нәтижесінде біртұтас әдеби тілге негізделген және кітап басу өнімдерін таратуға бейімделген жоғары дамыған мәдениеті бар ұлттар пайда болды. Алайда, қоғамда жоғарыдан төменге өтуге бағытталған әлеуметтік-саяси өзгерістер де бар. Ол деградация үдерісімен, жүйенің өмір сүруі үшін және оның тіршілік әрекетін қолдау үшін қажетті функцияларды орындау қабілетін жоғалтумен байланысты. Әлеуметтік-саяси регресс дегеннің өзі осы, дамудың төмен қарай бағытталуымен қатар, ол тоқырау, құлдырау, күні өткен әлеуметтік-саяси құрылымдар мен функцияларға оралу кезеңдерінен тұрады. Осылайша әлеуметтік-саяси регресс әлеуметтік-саяси өзгерістердің бағытталуы бойынша прогреске қарама-қарсы. ХХ жүзжылдықтың 30 жылдарында Германияда фашистік режимнің орнауы әлеуметтік-саяси регрестің анық көрінісі болды. Соның нәтижесінде демократиялық, парламенттік республика «фюрердің» тоталитарлық диктатурасымен басып-жаншылды, көптеген мәдени құндылықтар жоққа шығарылды, әлем әдебиетінің көрнекті шығармалары жаппай отқа жағылды. Ғылым мен мәдениеттің көптеген атақты қайраткерлерін эмиграцияға кетуге мәжбүрледі. Еврей халқының 6 млн өмірін әкеткен геноцид іске асырылды. Ал нәсілдік идеологияға масаттанып басы айналған неміс ұлты үшін, бүкіл неміс халқы үшін үлкен әлеуметтік-саяси апатқа айналған Екінші дүниежүзілік соғыстың пәлекетіне ұшырады. Алайда прогресс пен регрестің арасында қарама-қарсы байланыстың болуымен қатар көпжақты өзара тәуелділік те баршылық. Бір жағынан жекелеген регрестік өзгерістер әлеуметтік-саяси жүйенің жалпы прогрессивтік дамуы шеңберінде жүруі мүмкін, екінші жағынан регрессивтік өзгерістердің артуы кезінде жалпы жүйенің жекелеген құрылымдық компоненттері немесе функциялары дамудың прогрессивтік бағытын сақтай алады, тіптен күшейтеді де. Мысалы, Жан Жак Руссо өмір сүрген кезде (XVIII ғ. екінші жартысы) қоғамдық ғылымдарға маманданған ғалымдардың айтарлықтай бөлігі ғылыми-техникалық прогрестің қоғам дамуы үшін жағымды салдарымен қатар, ол мінезді, өнегелікті нашарлатады, регреске жеткізеді деп есептеді. Қоғам дамуындағы прогрессивтік және регрессивтік өзгерістердің өзара әрекетінің күрделілігі мен қарама-қайшылығын ескеріп, қоғамтанушы әлеуметтік-саяси өзгерістерді бағалау үшін, оларды прогресс немесе регресс ретінде айқындау үшін қандай да бір объективті көрсеткіштерді

табуға ұмтылуы тиіс. Мұндай жағдайларда, әдетте, бағалауға негіз болатын әлеуметтік-саяси көрсеткіштердің арнайы жүйесі жасалады. Бұл ретте модернизация деп аталған әлеуметтік-саяси өзгерістер моделін ерекше бөліп көрсетуге болады. Қоғамтануда «модернизация» ұғымы дәстүрлі, аграрлық қоғамнан қазіргі индустриалдық, секулярлық қоғамға өтудің тарихи үдерісін белгілеу үшін қолданылады. Қоғамды модернизациялау ең алдымен индустрияландыруды ойластырады. Қазіргі қоғамның тарихи қалыптасуы өнеркәсіптің пайда болуымен байланысты. Қазіргі ұғымымен байланысатын барлық сипаттамалардың бірқатар өзгерістерге қатысы бар, ол екі жүз жыл бұрын өмірге қоғамның индустриалдық типін әкелген еді. Бұл «индустриализм» және «индустриалды қоғам» терминдерінің тек экономикалық және технологиялық маңызының барлығын болжауға мүмкіндік береді. Индустриализм – бұл экономикалық, әлеуметтік, саяси және мәдени терең өзгерістерді қамтитын өмір стилі. Жан-жақты индустриалды трансформация үдерісінде ғана қоғам қазіргі қоғамға айналады. Осы контексте қазіргі қоғамның негізгі белгілері: инновацияға бағыт-бағдар ұстау, әлеуметтік-саяси өмірдің зайырлық сипаты, үздіксіз (циклдік емес) даму, биліктің демократиялық жүйесі, жаппай білім беру және т.б. саналады.

Модернизация – бұл үздіксіз және шексіз үдеріс. Модернизацияны органикалық немесе органикалық емес екі түрге ажыратады. Органикалық модернизация өткен эволюция барысында дайындалып, қоғамның өзінің дамуы болып табылады. Мұндай модернизация экономикадан емес, мәдениеттен және қоғамдық-саяси сананы өзгертуден басталады. Капитализм адамдар өмір барысындағы, дәстүріндегі, дүниетанымындағы және бағыт-бағдарындағы өзгерістердің табиғи салдары ретінде пайда болды. Ол үкіметтің тарихи артта қалушылықты жою және шетелдік тәуелділікке жол бермеу мақсатында жасайтын дамудың «қуып жету» тәсілі іспетті. ХХ ғасырдың 30 жылдарындағы сталиндік индустрияландыру, 1985 жылғы қайта құру және 1991-1993 жылдардағы экономикалық реформалар осы мақсатты ұстаған еді. Органикалық емес модернизация шетел құрал-жабдықтарын және патенттерін сатып алу, бөгде технологияны енгізу (экономикалық шпиондық әдіспен), мамандарды шақыру, шет елдерде маман даярлау, инвестиция тарту жолдарымен іске асады. Осыған сәйкес, әлеуметтік және саяси салаларда өзгерістер жүреді: басқару жүйесі шұғыл өзгереді, жаңа билік құрылымдары енгізіледі, елдің конституциясы шетелдік үлгілерге бейімделеді. Органикалық емес модернизация мәдениеттен емес, керісінше экономика мен саясаттан басталады. Басқаша айтқанда, органикалық модернизация «төменнен», ал органикалық емес «жоғарыдан» жүреді.

Модернизация қоғам өмірінің барлық формасын қамтиды:

–Саяси модернизация белгілі бір негізгі институттардың – саяси пар-

тиялардың, парламенттің, халықтың қатысуы негізінде шешім қабылдауға ықпал ететін сайлау құқын және жасырын дауыс беруді дамытуды ойластырады.

– Мәдени модернизация әдетте секуляризацияға және ұлттық идеологияның дамуына құйылады.

– Индустрияландырудан айырмашылықты экономикалық модернизация экономикалық өзгерістермен – еңбек бөлінісінің өсуімен, менеджмент әдістерін және жетілдірілген технологияны қолданумен, сондай-ақ коммерция үшін қолайлы жағдайдың дамуымен байланысты болып отыр.

– Әлеуметтік модернизация сауаттылықтың артуын, урбанизацияны және дәстүрдің беделінің төмендеуін болжамайды.

Модернизацияның тарихи мерзімдерін жүздеген жылдармен есептеуге болады, жеделдетілген модернизация мысалдары да жеткілікті. Қалай дегенмен де модернизация – бұл бір емес, өмірлік қол жеткен қалып. Қазіргі қоғамның арқауында қоғамның тепе-теңдікке жетуіне жол бермейтін динамикалық қағидат орын алған. Қоғамның дамуы әрдайым тұрақсыздықпен және бірқалыпты еместікпен ерекшеленеді. Даму деңгейі қандай болса да әр кезде қоғамда «артта қалған» аймақтар мен «шеткі» топтар болады. Олар тұрақты түрдегі шиеленіс пен қарама-қайшылықтың қайнар көзін құрайды. Бұл құбылыс жекелеген мемлекеттердің ішкі дамуымен ғана байланысты емес. Модернизация батыс елдерінің бастапқы шеңберінен шығып, бүкіл жер шарына қозғалысын бастаған кезде ол бүкіл дүниежүзілік ауқымда байқалады. Дамуы бір текті және біркелкі елдердің болуы әлемдегі мемлекеттер жүйесіне тұрақсыздықтың маңызды элементтерін енгізеді.

Модернизацияның, біздің түсінігімізше, екі негізгі фазасы бар.

Модернизация үдерісі өзінің дамуының белгілі бір сәтіне дейін қоғамның институттары мен құндылықтарын сақтайды және оларды әдетте прогрессивті қозғалыс ретінде қарастырылатын жетілдіруге қатыстырады.

Модернизация үдерісіне бастапқы қарсылық көрсету ұзаққа созылуы мүмкін, бірақ ол әдетте сәтсіздікке ұшырайды. Модернизация өзінің дамуында белгілі бір нүктеге жеткеннен кейін көптеген наразылықты тудыра бастайды. Бұл халықты көтеріп жіберуімен түсіндіріледі, оларды қазіргі қоғамның бастапқы кездегі тез табыстары мен динамизмі арандатқан болатын. Топтарда қоғамға жоғары талаптар қою үрдісі бар, ол талаптарға сәйкес келу күннен күнге қиындай түсуде. Модернизация дүниежүзілік ауқымда жеделдету деңгейіне жетіп, жаңа әлеуметтік-саяси материалдық мәселелерді туындатады, ол қазіргі қоғамның негізделген қағидаттарының өсуі мен кеңеюіне қауіп төндіруі мүмкін. Қазіргі қоғамдар осы екінші фаза кезінде бірқатар жаңа мәселелермен бетпе-бет келеді, оларды шешуге дәстүрлі ұлттық мемлекеттердің күші жете бермейді. Бірақ әлемде дамуы бірдей емес және мүдделері

қақтығысатын егеменді ұлттық мемлекеттердің жүйесі басым. Алайда қазіргі қоғамның мәні оның шақыруына жауап реакция беруден тұрады. Қазіргі қоғамның табиғаты мен дамуын қарастырғанда бірінші орынға қауіп-қатерлер мен қиыншылықтар шықпайды. Қазіргі қоғамда адамзат тарихындағы ең түбегейлі және алысқа апаратын революцияны жүзеге асыртқан таңғаларлық табыстар алға шықты.

Бұдан шамамен екі жүз жыл бұрын басталып, әлдеқайда кейін концептуалды бекіген индустрияландыру мен модернизация феномендері әлі күнге шейін аяқталған жоқ. Тарихтың аяқталуы, егер де мұндай жалпы болатын болса, әзірге көрінбейді және осы масштабты тарихи қозғалыстың табиғатын және маңыздылығын түбегейлі бағалау мәселесі әзірге жауапсыз қалып отыр. ХХ ғ. 60 жылдарында жасала бастаған кешеуілдеген модернизация теориясы батыс әлеуметтанушылары, саясаттанушылары үшін бүгінгі Еуразия жағдайын талдаудың аппараттық құралына айналды. Кешеуілдеген модернизация теоретиктері қоғам дамуында сызықтық (линейный) прогресс және ілгерілеу сатысы бар деп есептейді. Соған сәйкес табиғат өнімдерін өндіру аграрлық экономикамен ауысады, ал соңғысын индустриалдық алмастырады. Осы көзқарас тұрғысынан алғанда индустриалдық модернизация жолын «уақытында» өтуге үлгермеген елдер өздерінен осы бағытта озып кеткен қоғамды «қуып жету» үшін «кеш те болса» мұны жасайды және жасауға тиіс. Бұл тұжырымдама «қуып жету модернизациясы» деген атау алды.

Иммануил Валлерстайн модернизация теориясының орнына дүниежүзілік жүйе теориясы деп аталған модельді ұсынды. Онда қауымдастықтарға және ұлттық мемлекеттерге екінші қатардағы маңыздылық берілген, ал бірінші орынға жаһандық әлеуметтік-саяси өзгерістер қойылған. Сөйтіп, қоғам жаһандық деңгейде дүниежүзілік жүйеге айналады, оны дүниежүзілік қауымдастығы деп те атайды. Мұндай жүйені екі форма айрықшалайды – дүниежүзілік империялар (бір мемлекеттік түзілімге саяси біріккен аумақтар) және дүниежүзілік экономикалық жүйелер (саяси бір мемлекетке бірікпеген, бірақ ұқсас экономиканы дамытушы елдер). Осымен байланысты өркениеттің адамзат қоғамы дамуының жаһандық деңгейін бейнелейтінін, онда әлеуметтік-саяси жүйелердің ықпалдасуы жүретінін айтуымыз керек. Жоғарыда айтылғанның бәрінен әлеуметтік-саяси өзгерістердің барлық модельдері, типтері бір-бірімен өзара байланысқан және өздерінің әрекеттерінің жиынтығымен әлеуметтік-саяси динамиканың алуан түрін іске асырады деген қорытынды шығады. Әлеуметтік-саяси өзгерістер тек көп түрлі, көп модельді ғана емес, олар қоғамның барлық саласын, барлық деңгейін және оның құрылымының буындарын, оның экономикалық, әлеуметтік, саяси, социомәдени жүйелерін, олар атқаратын бүкіл функцияларды қамтиды.